

A FINNUGOR NÉPEK LÉLEKSZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA OROSZORSZÁGBAN 1959 ÓTA¹

SEPPO LALLUKKA

Bevezetés

Tizenöt évvel ezelőtt, a peresztrojka sodrásában, egy mordvin tudós kiszámította, hogy 2135-re népének utolsó képviselője is eltűnik a Föld színéről – amennyiben a megelőző évtizedek hanyatló demográfiai trendje változatlanul folytatódik.² Tudományosan természetesen megalapozatlan az a feltételezés, hogy a változás jellege ilyen hosszú időn keresztül változatlan fog maradni. A népességszám-változás tényezői ugyanis igen, mozgékonyak; egy évtizedre sem fagyaszthatók be, nemhogy annál hosszabb időszakokra.

Ennek ellenére nem lenne helyénvaló kizárólag szigorú tudományos szempontból értékelni a mordvin professzor számításait. Abban az időben, amikor a tömegkommunikáció segítségével először nyíltak lehetőségek évtizedeken keresztül elhallgatott fájó kérdések megtárgyalására, a mordvinok jövőjének tisztázása sajátos figyelmeztetésül, „ébresztőt fújó prognózisként” szolgált. Már önmagában az a tény, hogy a népszámlálási adatok szerint a mordvinok száma 1939 óta szakadatlanul csökken, elég súlyos érvként szolgált ahhoz, hogy jövőbeli sorsuk alakulása aggodalomra adjon okot.

A peresztrojka éveiben az ehhez hasonló, az etnikai-kulturális kisebbségek demográfiai és egyéb problémáit érintő, figyelemfelkeltést szolgáló publikációk mindennapivá váltak, és általában meglehetősen élesen fogalmaztak. E vitákon vörös fonálként húzódott végig az etnikai és a nyelvi asszimiláció kérdése. Ez nyilván annak a következménye volt, hogy a peresztrojka előtt a hivatalos ideológia – különösen a nemzeti kultúrák egyidejű felvirágoztatásáról és közelítéséről szóló tézis – komoly akadályt gördített e téma megvitatása elé. Ha mégis érintették, akkor kizárólag a szocialista társadalomban megvalósuló asszimilációs folyamatok „természetes” és „jóindulatú” jellegéből lehetett kiindulni. Bár a problémát csak megfelelő ideológiai keretek között lehetett tárgyalni, a tudományos munkákban időnként hivatkoztak Oroszország egyes népcsoportjaira,

¹ A Finnugor Nép IV. Világkongresszusán (Tallinn, 2004. augusztus 15–19.) elhangzott előadás. Oroszból fordította: *Daróczi Etelka*.

² Тревожный прогноз профессора Сетина: в 2097 году в нашей республике исчезнет последний мордвин (Setin professzor nyugtalanító prognózisa: 2097-ben köztársaságunkban kihal az utolsó mordvin) *Мокиень правда*, 25 декабря 1990.

főképp a finnugorokra, amelyek tagjai közül sokan etnikai identitást váltottak, s a leggyakrabban arról volt szó, hogy orosz identitást vettek fel. Például a karélok és a mordvinokat gyakran nevezték olyan népnek, amelyben az asszimilációs folyamatok szemmel láthatóan előrehaladtak. Ez a megfigyelés önmagában nem új; már a forradalom előtti szerzők figyelmét sem kerülte el a finnugor csoportok oroszosodása, ráadásul ők teljesen szabadon véleményt nyilváníthattak arról, hogyan kellene meggyorsítani ezt a folyamatot.³ Tőlük és a nemzetek közeledéséről, illetve a távoli jövőben való egybeolvadásukról szóló szovjet koncepciótól eltérően a kortárs diskurzusok részvevői általában negatív jelenségnek tekintik az etnikai-kulturális sajátosságok elvesztését és az asszimilációt.

Az oroszokra történelmileg a viszonylag nyitott etnikai rendszer jellemző. A nem orosz népek tagjainak ezért volt lehetőségük arra, hogy az orosz kultúra és nyelv elsajátításával beolvadjanak az uralkodó etnikai csoportba. Ez kétségtelenül óriási szerepet játszott az asszimiláció megkönnyítésében. A finnugorok számára nagy jelentősége volt és van annak a körülménynek, hogy településeik általában oroszokkal vannak körülvéve, vagyis az oroszok jelentik számukra a legfontosabb partner csoportot. A szoros és hosszan tartó kapcsolatok eredményeként az asszimiláció sok tekintetben természetes úton zajlott le. Ennek ellenére, bár eloroszosodásukban a spontán és nem a kikényszerített asszimiláció játszotta a fő szerepet, tudatos oroszosítási politika is folyt. Más szóval a finnugorok orosz kultúrába való asszimilációjában mind a természetes, mind az erőszakos elemek megtalálhatók.⁴

Úgy tűnik, Oroszországban lényeges különbségek vannak az egyes finnugor népek és csoportok között abban a vonatkozásban, milyen mértékben rombolták eróziós folyamatok rombolása a nemzeti öntudatot, az etnikai hovatartozás alapvető markereit, például a nyelvtudást. Ugyanakkor ezeknek a kisebbségi népeknek többé-kevésbé közös jellemzőjük, hogy felszívódnak az uralkodó kultúrába, és ennek következtében tagjaik identitása gyakran meglehetősen bonyolult, rétegzett és töredékes. Ebből kifolyólag, és a megfigyelhető asszimilációs veszteségek miatt jellemezték a mordvin, az udmurt, a mari és a komi nyelveket potenciálisan fenyegetett nyelveknek az Európa Tanács 1998-as parlamenti ülésén, amelyet Oroszország finnugor népeinek szenteltek. Oroszország

³ Lásd például: И. Н. Смирнов: Обрусение инородцев и задачи обрусительной политики (Az idegenek oroszosítása és az oroszosítási politika feladatai) *Исторический вестник*, № 47, 1892.

⁴ R. Taagepera. *The Finno-Ugric Republics and the Russian State (A finnugor köztársaságok és az orosz állam)*. London: Hurst: 395–96; С. Лаллукка: Ассимиляционные процессы среди финно-угорских народов России во второй половине XX века (Asszimilációs folyamatok Oroszország finnugor népei körében a XX. század második felében). *Археология и этнография Марийского края*, вып. 26. Йошкар-Ола: Марийский научно-исследовательский институт им. В. М. Васильева, 2002: 34–44.

többi finnugor nyelveit az említett dokumentum vagy a közvetlenül, vagy a komolyan fenyegetett nyelvek közé sorolta.⁵

Ebben a cikkben Oroszország finnugor népei lélekszámának és egyéb jellemzőinek változását tekintjük át fő vonalakban a XX. század második felében. Szó lesz e népek létszámára ható tényezőkről, a népesség természetes szaporodásáról, a migrációról és az asszimilációról. Annak érdekében, hogy a felvetett kérdéseket ne környezetükből kiszakítva tanulmányozzuk, az egyes finnugor népek vagy csoportok adatait általában az ország össznépszségére, illetve a közvetlen szomszédokra, az oroszokra és a tatárookra vonatkozó mutatószámokkal együtt követjük nyomon.

A jelen cikkben használt információk legfőbb forrásaként a népszámlálások szolgáltak. Mivel a népességstatisztika a nemzetiséget és a nyelvet általában nem sorolja a legfontosabb jellemzők közé, gyakran igen nehéz, hacsak nem teljesen lehetetlen, a demográfiai mutatószámokat etnikai csoportonként kiszámítani. Ez a korlát ebben az esetben is arra szorít bennünket, hogy a legalapvetőbb mutatószámokkal elégedjünk meg.

A népszámlálási adatok áttekintése

A népesség lélekszáma

A nemzetiségre vonatkozóan feltett kérdés mind a szovjet népszámlálások során, mind 2002-ben a megkérdezett személy saját etnikai meghatározásán, azaz önbevalláson alapult. A válaszadók szabadon választhatták meg saját nemzetiségüket saját szubjektív elgondolásuknak megfelelően. Ez azt jelentette, hogy a „nemzetiség” kategória nem rokonsághoz, vagy születési helyhez, hanem a kulturális közösség iránti érzéshez kapcsolódott.⁶ Az 1989-es össz-szövetségi népszámlálás 19 finnugor (illetve kissé szélesebb értelemben, uráli) nyelvcsaládhoz tartozó nemzetiséget különböztetett meg a Szovjetunió területén.⁷ A Szovjetunióban összesen 4,6 millió ember tekintette magát e 19 etnikai csoport valamelyikéhez tartozónak. Közülük 3,2 millióan laktak az Orosz Föderáció határain belül.

⁵ Uralic Minority Cultures. Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Doc. 8126 (2 June 1998): 5. Orosz nyelven megtalálható: <<http://www.suri.ee/>>.

⁶ Lásd például: Ю. В. Арутюнян, А. А. Сукоколов. Переписи населения как источник количественного анализа этнокультурных процессов (A népszámlálások mint az etno-kulturális folyamatok mennyiségi elemzésének forrása). *Советская этнография*. 1983, № 5: 14–15., továbbá S. Lallukka: “The East Finnic Minorities in the Soviet Union. An Appraisal of the Erosive Trends”. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B, vol. 252*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1990: 71–78.

⁷ A „finnugor” terminológiát ebben a cikkben tágabb értelemben használjuk, amely így nemcsak a tulajdonképpeni finnugor, hanem a szamojéd népeket és nyelveket is magában foglalja.

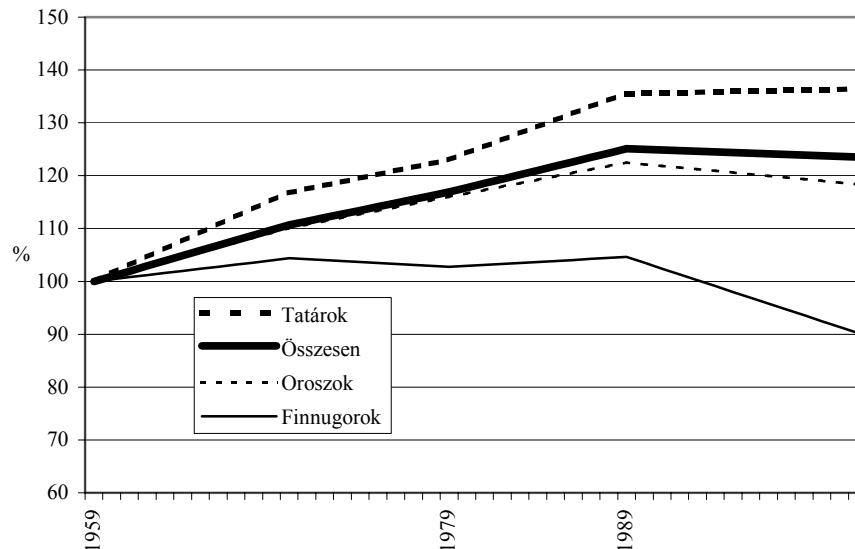
Mint ismeretes, az első poszt-szovjet népszámlálás 2002 októberében zajlott le Oroszországban.⁸ 2004 júliusáig csak néhány előzetes eredményt hoztak nyilvánosságra azok közül, amelyek kifejezetten a nemzetiségre, illetve a nyelvre vonatkoztak. Az eddig megkapott adatok azt mutatják, hogy az 1989-es és a 2002-es népszámlálás közötti 13 év és 9 hónap alatt a finnugor csoport tagjainak oroszországi lélekszáma csaknem félmillióval csökkent, és ennek eredményeképp 2,8 millió embert tett ki.

Itt azonban nem az a feladatunk, hogy csak a legutóbbi népszámlálásközi időszak fejlődését vizsgáljuk, hanem ennél jóval hosszabb időszakot fogjunk át. Az elemzés ezért a két utolsó népszámláláson kívül az 1959-es, 1970-es és 1979-es népszámlálások anyagára is támaszkodni fog. Ám mivel az utolsó népszámlálás adatai régióként még nem állnak rendelkezésre, ez a körülmény gyakorlatilag eleve eldöntötte, hogy vizsgálatunk Oroszország egészére vonatkozzon. Az elemzés számára tizenhárom finnugor (uráli) nyelvcsalád népeire vonatkozó adatokat gyűjtöttünk össze. Azon kívül, hogy a kiválasztott népek ehhez a nyelvcsaládhoz tartoznak, még két további kritériumnak is megfelelnek: egyrészt annak, hogy fő lakóterületük teljes mértékben Oroszország határain belül fekszik, másrészt annak, hogy mindegyikükre vonatkozóan találhatók adatok a fent említett valamennyi népszámlálás publikált eredményei között.⁹ Az ily módon meghatározott csoportba 2002-ben összesen 2,7 millióan tartoztak (lásd a mellékletet), ami Oroszország összes finnugor közösségének több, mint 97%-át teszi ki.

Hogy néz ki a finnugor népek számszerű gyarapodása az ország összlakosságához és a közvetlen szomszédokhoz viszonyítva? Az I. ábra erről ad képet 1959 januárja és 2002 októbere között. Látható, hogy az első három népszámlálásközi időszakban, tehát az 1989 előtti harminc év alatt az ábrán kiválasztott mindegyik csoport népessége vagy nőtt, vagy a korábbi szinten maradt. A legértelmezesebb növekedés ebben az időszakban a tatároknál tapasztalható, számuk 1989-re 35%-kal nőtt. Az oroszok középső helyet foglalnak el, népességük ugyanezen időszak alatt 22%-kal nőtt. Mivel az oroszok teszik ki Oroszország össznépességének mintegy 80%-át, érthető, hogy az ő görbéjük csaknem egybeesik az egész Orosz Föderáció görbéjével. A többi csoporttól eltérően a finnugor népek népességszáma 1989-ig alig változott. Az ábrán az őket jellemző vonal 100 és 105 között haladt, vagyis az ingadozás még az 5%-ot sem érte el.

⁸ Lebonyolításának programja sok vitát idézett elő és számos kérdést vetett fel. A „szűk keresztmetszetek” ellenére hajlok arra, hogy egyetértsek azzal a véleménnyel, mely szerint a népszámlálás eredményei legitimek és megfelelő kritikával értékelhetők. Lásd: В. Тишков, В. Степанов. Российская перепись в этническом измерении (Az orosz népszámlálás etnikai dimenziója). *Демоскоп Weekly* № 155 – 156 (19 апреля - 2 мая 2004) <<http://demoscope.ru/weekly/2004/0155/tema01.php>>.

⁹ A következő népek kerültek be ebbe a csoportba: mordvinok, udmurtok, marik, komik, komi-permjákok, karélok, vepszék, számik, hantik, manysik, nyenecsek, szölkupok, nganaszánok. E csoporton belül a számik bizonyos értelemben kivételt jelentenek, amennyiben lakóterületük négy állam területére terjed ki.

*I. Az orosz, tatár és finnugor népesség létszámának változása Oroszországban
1959–2002 között (1959=100%)*

*Change of size of the Russian, Tartar and Finno-Ugric populations in Russia
between 1959 and 2002 (1959=100%)*

A Szovjetunió szétesésével párhuzamosan a népesség reprodukciójának és migrációjának jellegében bekövetkezett ismert változások különbözőképpen befolyásolták az 1989 és 2002 közötti időszak alakulását ábrázoló vonalak lefutását. Bár a poszt-szovjet Oroszország elég hamar pozitív külső vándorlási egyenleget tudott felmutatni, 1992 óta folyamatosan oly jelentős a népesség természetes fogyása, hogy lakóinak lélekszáma csökkenni kezdett. A két népszámlálás közötti években Oroszország népessége kétmillió emberrel lett kevesebb. Míg az oroszok össznépességének száma ebben az időszakban csökkent, a tatároknak sikerült a korábbi szinten tartani népességszámukat.¹⁰

¹⁰ Feltételezhető, hogy a tatár népesség növekedését megzavarta a tatár–baskír etnikai határ elmosódottsága és az, hogy a népszámlálás készítésekor a baskortosztáni hatóságok kihasználták az „adminisztratív lehetőségeket”. Arról van ugyanis szó, hogy a baskír népesség rendkívül rohamos növekedése a jelek szerint részben annak tudható be, hogy 2002-ben Baskortosztán tatár népességének egy részét baskírként regisztrálták. A tatár–baskír etnikai határ pontatlanságával és az ezzel kapcsolatos problémákkal kapcsolatban lásd például: D. Gorenburg: „Identity Change in Bashkortostan: Tatars into Bashkirs and Back”, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 22 (1999) no. 3, továbbá: Дамир Исхаков. „О чем умалчивают сладкоголосные философы” (Amiről hallgatnak a bülbülszavú filozófusok). *Звезда Поволжья*, 11–17 декабря 2003: 4.

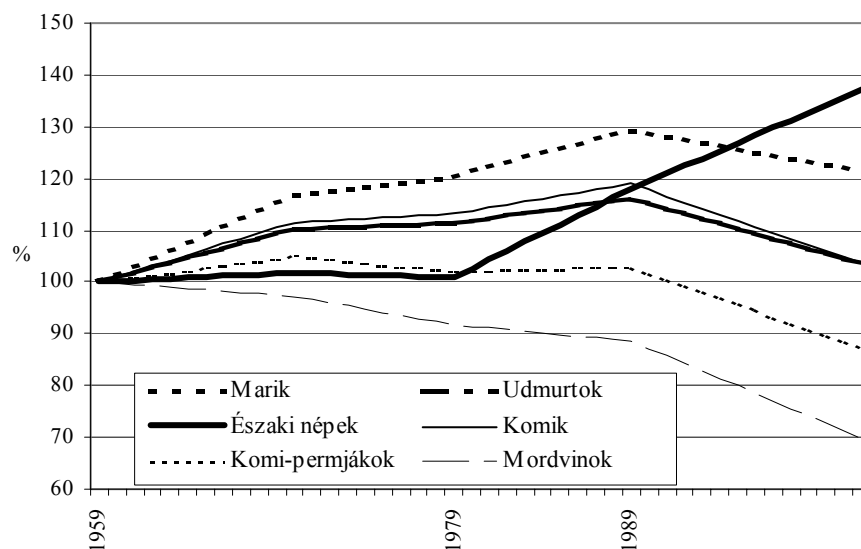
A népesség többi csoportjaihoz képest a finnugorok összesített görbéje határozott csökkenést mutat. 2002-ben 429 ezerrel kevesebben tartoztak hozzájuk, mint a népszámlálásközi időszak elején; a relatív csökkenés csaknem 14%-ot tett ki. Az összesített számok mögött természetesen lényeges különbségek rejlenek az egyes népek között. Mindazon népek, amelyeket finnugor viszonylatban viszonylag nagynak tekinthetünk, 1989 után veszteségeket szenvedtek el. Például a mordvin népesség rohamos csökkenése nagymértékben hozzájárult a görbe hanyatlásához, hiszen az oroszországi finnugorok létszámának körülbelül egyharmadát a mordvinok teszik ki. Egészítsük ki még ezt azzal, hogy mivel a finnugor görbe az egész időszak folyamán az oroszországi görbe alatt, annál alacsonyabb szinten helyezkedik el, e népek részaránya Oroszország össznépességén belül folyamatosan csökkent. 1959-ben 2,5%-ot, 2002-ben pedig 1,9%-ot tett ki.

Az I. ábrán a finnugor görbe 13 nép összesített adatát tükrözi. Nézzük a részleteket. A II. ábra hat nép létszámának viszonylagos dinamikáját mutatja külön-külön, és ugyanezt a mutatót együttesen az északi kis népekre.¹¹ A rajz szerint a marik 1959 és 1989 között finnugor mércével mérve rohamosan, 29%-kal gyarapodtak; ami az abszolút számokat nézve azt jelenti, hogy 498 ezerről 644 ezerre szaporodott a létszámuk. Az utolsó népszámlálásközi időszakban törés következett be, e nép létszáma 605 ezerre csökkent. Az udmurtok és a komik görbéje nagyon közel van egymáshoz, mindkettő a mari görbe alakját, menetét követi, csak annál valamivel alacsonyabb szinten. Így 1989-re 16–19%-kal magasabb szintre jutottak, mint ahol 1959-ben voltak. Am a marikhoz hasonlóan az udmurtok és a komik létszáma is csökkent 1989 után. Mindazonáltal 2002-ben még mindegyik itt említett csoport népességszáma meghaladta az 1959-es népszámláláskor rögzített létszámot. Az udmurtok és a komik 1989-ben voltak a legtöbben, 715 ezren, illetve 336 ezren. 2002-re ezek a számok is csökkentek, az udmurtok esetében 637 ezret, a komiknál 293 ezret tettek ki. Ennek alapján kiszámítható, hogy 1989–2002 között e két nép létszámának csökkenése 10–13%-ot; a mariké pedig 6%-ot tett ki.

A komi-permjákok, a mordvinok és a karélok létszámának alakulása annyiban különbözik a komikétól, marikétól és udmurtokétól, hogy az előzőknél már a szovjet időben megfigyelhető volt a népesség csökkenő tendenciája, vagy legalábbis a létszám stagnálása. Az 1989-es népszámlálás után a csökkenés üteme felerősödött. Ennek eredményeképp a komi-permjákok létszáma 2002-re 125 ezerre csökkent. Ez a szám 13%-kal kevesebb, mint az 1959-ben megszámlált népesség. A mordvinok az ábrán szereplő egész időszak folyamán – sőt, már a korábbi években is – veszteségeket szenvedtek el. Csupán a legutóbbi népszámlálásközi időszak alatt 21%-kal csökkent a mordvin népesség száma, a 2002-es népszámlálás során az Oroszországban élő mordvinokat 845 ezren képviselték,

¹¹ Ebbe a csoportba tartoznak a hantik, a manysik, a nyenyecsek, a szőlakupok, a nganaszánok és a vepszék.

vagyis a mordvinok már nem tartoznak a milliós népek közé. A számokból az következik, hogy 1959 óta a mordvinok 30%-kal lettek kevesebben. Még ennél is rohamosabb visszaesést mutat a karél népesség görbéje, amelynek a létszáma az 1959-es 164 ezerről 2002-re 93 ezerre csökkent, más szóval az 1959–2002 közötti veszteség 43%-ot tett ki. A helyzet súlyosbodását mutatja, hogy csupán az 1989-es népszámlálás óta 26%-kal csökkent a karél népesség száma.

II. Egyes finnugor népek létszámának változása Oroszországban
1959–2002 között (1959=100%)
Change of size of some Finno-Ugric populations in Russia
between 1959 and 2002 (1959=100%)

A többi görbéhez viszonyítva az északi népek együttes számának alakulása sajátos képet mutat: 1979-ig gyakorlatilag nem volt változás, ez után pedig éles fordulattal meredeken felfelé emelkedik a görbe, s 2002-re 37%-kal magasabb szintet ér el, mint amennyi az 1959-es induláskor volt. Az északi népek együttes görbét a hanti, a manysi, a nyenyec, a szölkup, a nganaszán, a vepsze és a számi nép adatai alakítják. 2002-ben ezek a népek összesen 97 ezer tagot számláltak. A mennyiségi növekedés alapvetően a manysiknak, a nyenyecnek és a hantiknak köszönhető; akiknek a létszáma a megfigyelési időszak 43 éve alatt az idézett sorrendben 90, 80, illetve 51%-kal nőtt. Megjegyzendő továbbá, hogy e népcsoporton belül a nyenyec és a hanti alkotnak jelentős részarányt. Ugyanakkor a szölkupok, a nganaszánok és a számiak számának növekedése

mérsékelt, vagy jelentéktelen volt, míg a vepszék létszámának alakulása az összes többitől élesen eltért: népességüknek csaknem a felét elveszítették.

Bár az északi népek közül az utóbbi évtizedekben egyesek bámulatos növekedést értek el, a bemutatott források alapján levonható következtetés legfeljebb enyhe vigaszt nyújt. A népességszám alakulása aggodalomra ad okot, és a helyzet csak súlyosbodott a poszt-szovjet időszakban. Ezenkívül az etnikumok más fontos mutatója – az anyanyelv – alapján ítélve a fenyegetettség még nyilvánvalóbb.

A nyelv

A szovjet időszakban a népszámlálások az anyanyelvre vonatkozó kérdéssel igyekeztek tisztázni az emberek nyelvi hovatartozását. A számlálóbiztosok számára készített útmutatókban előírták, hogy az anyanyelvre vonatkozó kérdésre válaszként „annak a nyelvnek a nevét kell írni, amelyet a megkérdezett a saját anyanyelvének tekint. Az anyanyelv nem feltétlenül egyezik meg a nemzetiséggel”.¹² Más szóval, a válaszadó szubjektív megítélésétől függött, hogy mit tekintett anyanyelvének. A válaszok így inkább a nemzeti öntudat mértékét tükrözték, mint a tényleges nyelvi magatartást, vagy a nyelvtudás szintjét. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mivel a nem orosz népesség anyanyelvre vonatkozó adatai könnyen a nyelvi asszimilációs folyamatok alulbecsléséhez vezethetnek. A nem orosz csoportok számára az anyanyelvre vonatkozó kérdés ugyanis az etnikai öntudat kiegészítő, másodlagos mutatójaként szolgált.¹³ Ebből adódik a népszámlálásban közzétett és a tényleges nyelvi helyzet közötti jelentős eltérés, az orosztól eltérő nyelvtudás gyakoriságáról szóló adatok felnagyítása.¹⁴ Ezzel minden anyanyelvről szóló tudósítás értékelésekor számolni kell. Mellesleg, a nyelvre vonatkozó kérdésre adott válaszok általában inkább a megkérdezett etnikai identitásával kapcsolatos törekvéseit tükrözik, mint a tényleges nyelvi magatartást, ami elég jellemző a többnyelvű közösségekre, nemcsak Oroszországban.

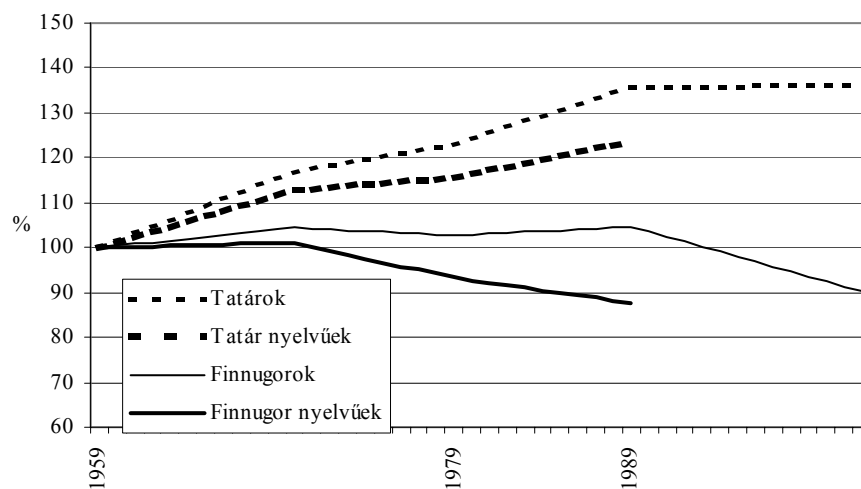
Bár a nyelvre vonatkozó adatok megbízhatósága problematikus, némi benyomást szerezhetünk a nyelv megőrzésének tendenciáiról, ha összehasonlítjuk az össznépesség létszámának dinamikáját azon részének dinamikájával, amelynél az anyanyelv megegyezik a nemzetiséggel. A III. ábra ezt mutatja a tatárokra és a finnugorok összességére vonatkozóan. Az adatok szerint a finnugor

¹² Совершенствование государственной статистики на современном этапе (Az állami statisztika fejlesztése napjainkban). Москва, 1979: 251.

¹³ Lásd: Silver 1986: 94., továbbá В. А. Тишков: *Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии (Rekviet az etnikumért. Szocio-kulturális antropológiai kutatások)*. Москва: Наука, 2003: 214–15.

¹⁴ Lallukka 1990, idézett mű: 78–79; Тишков 2003, idézett mű: 211, 216.

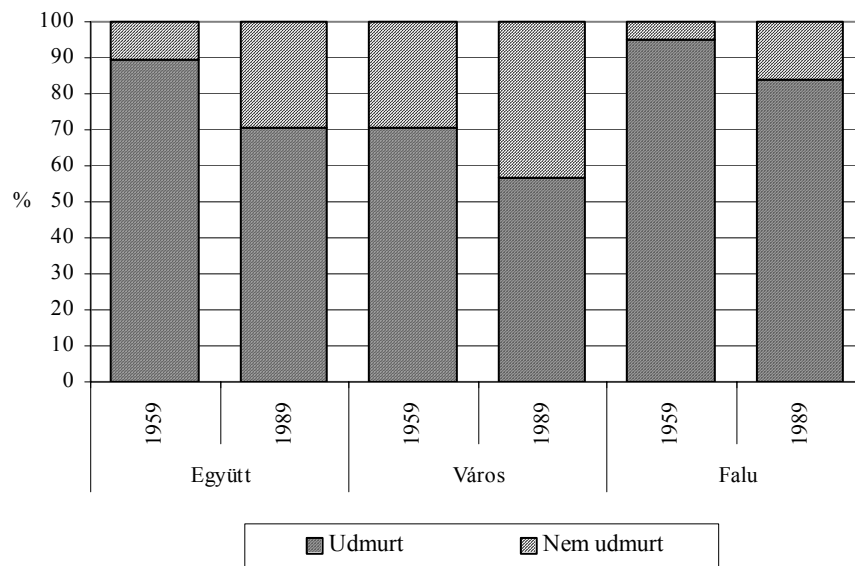
nyelvi közösség zsugorodása már az 1970-es években megkezdődött. Az ábra azt is jelzi, hogy folyamatosan nő a különbség e népcsoport összlétszáma és azoknak a létszáma között, akik saját nemzetiségük nyelvét nevezik meg anyanyelvüknek. A tatároknál is tágul ez a szakadék, ám azoknak a tatároknak a száma, akik a tatárt nevezték meg anyanyelvüknek, mégis egészen 1989-ig folyamatosan nőtt.

III. Tatárok és finnugorok Oroszországban: az össznépesség létszámának változása azokéhoz viszonyítva, akiknek az anyanyelve megegyezik a nemzetiségével, 1959–2002 (1959=100%)

Tatars and Finno-Ugrians in Russia: change of the total number of population compared to those declared the same mother tongue and ethnicity, 1959–2002 (1959=100%)

Az udmurtok a finnugor csoport tipikus példajaként szolgálhatnak. 1959-ben 90%-uk tekintette anyanyelvének az udmurtot, ám 1989-re ez az arányszám 71%-ra csökkent (IV. ábra). Ismeretes, hogy az asszimilációs folyamatok leginkább a városokban jelentkeznek. Az ábra azt mutatja, hogy 1989-ben a városokban lakó udmurtok között 57%-ra csökkent azoknak a részaránya, akik anyanyelvükként őrizték meg az udmurt nyelvet, míg a falvakban 84% volt a megfelelő arányszám. A nyelvi szempontból asszimilált udmurtok túlnyomó többsége az oroszot tekinti anyanyelvének.

*IV. Oroszország udmurt népességének anyanyelv szerinti megoszlása
1959-ben és 1989-ben
Distribution of Udmurt population in Russia by mother tongue
in 1959 and 1989*

Ismét emlékeztetünk arra, hogy az anyanyelvre vonatkozó adatokkal óvatosan kell bánni, azok nyilván csak a változás irányát képesek többé-kevésbé adekvátan tükrözni. Ha azonban a nyelvtudásról vagy a tényleges nyelvhasználatról van szó, még ennél is kevésbé használhatók. Erről tanúskodnak például az 1994-es mikrocenzus adatai, amelynek programjában az anyanyelvre vonatkozó kérdés mellett a nyelvhasználatot érintő egyéb kérdések is szerepeltek. Így az 1994-es adatok szerint az Udmurt Köztársaság udmurt lakóinak 47%-a használta otthon az udmurt nyelvet elsődleges érintkezési eszközként. Ami pedig a munkahelyi nyelvhasználatot illeti, az ennek megfelelő arányszám az udmurtok esetében 31% volt.¹⁵

A 2002-es népszámlálás anyanyelvre vonatkozó kérdést nem tett fel. Ennek kihagyása és a népszámlálás lebonyolításának néhány más momentumja éles vitákat váltott ki, amelyekben a népszámlálás közvetlen szervezői mellett a nemzeti köztársaságok tudományos életének képviselői is részt vettek. Az

¹⁵ *Распределение населения России по владению языками (по данным микропереписи населения 1994 г.). (Oroszország népességének megoszlása nyelvtudás szerint /az 1994-es mikrocenzus adatai alapján/). Москва: Госкомстат России, 1995: 107, 147.*

anyanyelv helyett a kérdőívre az orosz nyelv ismeretére vonatkozó kérdés került, és ezt követte az egyéb nyelvek ismeretét tudakoló kérdés, míg a korábbi népszámlálásokban az anyanyelvre vonatkozó kérdést a Szovjetunióban élő más népek nyelvének ismeretét firtató kérdés egészítette ki.

Sok tudós úgy vélte, hogy külön az orosz nyelvre feltett kérdés nem sok haszonnal jár, mivel a mai Oroszországban a népességnek csak igen csekély hányada nem tud ezen a nyelven.¹⁶ Az Orosz Állami Statisztikai Hivatal nem tartotta kivitelezhetőnek a népszámlálási kérdőív megváltoztatását, de törekedett arra, hogy figyelembe vegye a neki címzett kritikát, mégpedig oly módon, hogy módosította a számlálóbiztosoknak készült útmutatót. A módosítás arra kötelezte őket, hogy kifejezetten rákérdezzenek az anyanyelvre, és erre vonatkozóan kiegészítő megjegyzést tegyenek. Ezt az útmutatást azonban gyakran figyelmen kívül hagyták, sok volt a félreértés, aminek következtében a népszámlálás adatainak megbízhatósága csorbát szenvedett.¹⁷ Ráadásul jelentős mértékben romlott a korábbi népszámlálásokkal való összehasonlítás lehetősége.

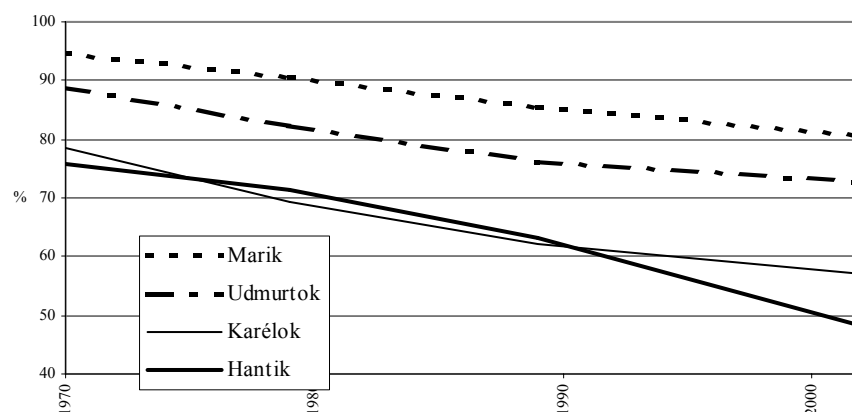
Mint korábban jeleztük, az 1970-es, 1979-es és 1989-es népszámlálás során az anyanyelvre vonatkozó kérdés mellett a Szovjetunióban használatos más nyelvek ismerete felől is tudakozódtak. E két kérdés eredményének összevetésével lehetővé válik, hogy megbecsüljük azoknak a személyeknek a számát, akik ismerik saját nemzetiségük nyelvét, akár mint anyanyelvet, akár mint második nyelvet.¹⁸ Veszem magamnak a bátorságot ahhoz, hogy némi erőltetéssel magam is megkíséreljem az összehasonlítást, vagyis folytassam a sort a 2002. évi nyelvismereti adatokkal, annak ellenére, hogy a kérdés feltevésének módja megváltozott. Az eredmény az V. ábrán látható, amely illusztrációképpen azoknak a mariknak, udmurtoknak, karéloknek és hantiknak az arányát mutatja, akik ismerik saját nemzetiségük nyelvét.

Az ábra görbéi elegendő okot adnak annak feltételezésére, hogy a finnugor nyelvtudás 1989-ig megfigyelt visszaesése a poszt-szovjet időszakban is folytatódott. A rajz szerint 2002-ben a marik 81%-a nyilatkozta azt, hogy ismeri saját népének nyelvét, míg az udmurtoknál ez az arány 73% volt. A karélok körében az arányszám 57%-ra, a hantiknál pedig 48%-ra esett vissza. De itt is, mint az anyanyelv esetében, figyelembe kell venni, hogy a kimutatott számok inkább magasabbak, mint alacsonyabbak a valóságosnál. Következésképp megállapíthatjuk, hogy a nyelvi asszimiláció annál is előrehaladottabb, mint amit az V. ábra görbéi mutatnak.

¹⁶ Перепись населения глазами переписчиков (A népszámlálás a számlálóbiztosok szemével). *Демоскоп Weekly* № 97-98 (20 января – 2 февраля 2003) <<http://demoscope.ru/weekly/2003/097/perepis02.php>>; Тишков 2003, idézett mű: 217.

¹⁷ Тишков 2003, idézett mű: 221–22.

¹⁸ B. Silver: Methods of Deriving Data on Bilingualism from the 1970 Soviet Census. *Soviet Studies*, vol. 27 (1975), no. 4.

V. Azoknak a mariknak, udmurtoknak, karéloknak és hantiknak az aránya, akik ismerik a megfelelő nemzeti nyelvet, Oroszország 1970–2002
Proportion of those with knowledge of the national language in selected Finno-Ugric populations

A népszámlálások anyagából szükségszerűen adódik a következtetés, hogy Oroszország finnugor népeinek etnikai öntudata és anyanyelve egyaránt súlyosan erodálódott. Ráadásul a megelőző népszámlálásközi időszakokhoz képest 1989 után különösen felgyorsult számbeli apadásuk. Mivel hozható ez összefüggésbe? Milyen tényezők befolyásolják létszámuk dinamikájának változását?

Megbeszélés

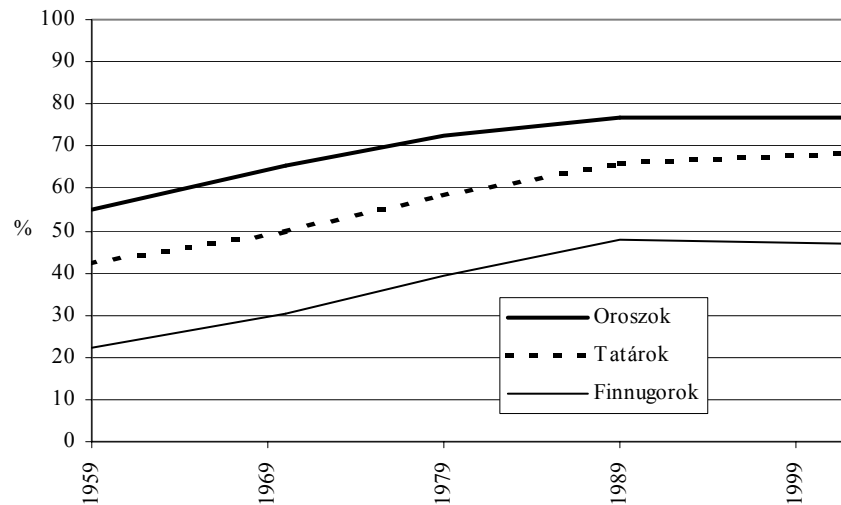
A népesség számának alakulása általában a termékenységtől, a halandóságtól és a vándorlástól függ. Amikor azonban etnikai csoportokról van szó, ezekhez a tényezőkhöz hozzá kell számítani az asszimilációt is. Az alábbiakban megkíséreljük tisztázni, hogy ezek a tényezők egyenként milyen szerepet játszottak Oroszország finnugor lakossága körében.

A természetes népmozgalom

Hagyományos társadalmakban általában mind a termékenység, mind a halandóság magas szinten van, míg a modernizációt követően mindkét mutató alacsony. A népesség reprodukciójának ilyen irányú megváltozása évtizedekig is eltarthat, és ennek folyamán rendszerint megfigyelhető olyan időszak, amikor gyors a népesség természetes szaporodása. A reprodukciós folyamatok ilyen jellegű megváltozásának elemzéséhez gyakran használják a demográfiai átmenet koncepcióját.

Bár a termékenységi és halandósági vizsgálatok etnikai csoportonként ritkák és töredékesek, állításom szerint a finnugor csoportok demográfiai átmenete az ország össznépességéhez és különösen az oroszokhoz viszonyítva bizonyos késéssel valósult meg, sőt, ennek a késésnek az utórezgései egészen a mai napig érezhetők. Különösen jól látható ez a termékenység tekintetében, amely sokáig meglehetősen magas szinten maradt, és amely egyes csoportokban ma is magasabb, mint az összoroszsországi termékenység.

Minden bizonnyal az urbanizáció alacsony foka volt az egyik olyan tényező, amely közrejátszott a finnugor reprodukció típusváltásának elhúzódásában. Ez a tényező bizonyos mértékig ma is érezteti hatását (VI. ábra).

*VI. A városlakók aránya az orosz, a tatár és a finnugor népesség körében
Oroszországban, 1959–2002*

*Proportion of urban population among Russians, Tartars and Finno-Ugrians,
1959–2002*

A rendelkezésre álló korszpecifikus születési arányszámok szerint az 1950-es évek végén a saját köztársaságukban élő komi, mari és mordvin nők termékenysége például 60%-kal volt magasabb az oroszországi értéknél. E csoportok termékenységének sajátos vonása, hogy a harminc évnél idősebb nők még nem kevés további gyermeknek adnak életet, Oroszország egészét tekintve viszont a 20–24 és a 25–29 éves korcsoportokban jelentkező csúcsokat követően sokkal gyorsabban esnek vissza a mutatószámok. Joggal feltételezhető, hogy az említett csoportok termékenységi magatartása az 1960–1970-es években közeledett az oroszországi modellhez. Úgy tűnik azonban, hogy a különbség köztük és Oroszország között még nem teljesen tűnt el. Ismeretes például, hogy 1979-ben a Mari Köztársaságban élő mari nők teljes termékenységi arányszáma 25%-kal haladta meg az oroszországit.¹⁹

A Szovjetunió Állami Statisztikai Hivatala által 1978-ban végzett felmérés is ad némi tájékoztatást a termékenység etnikumok közötti különbségeiről. Az eredmények szerint a 18–59 éves nők átlagos várható gyermekszáma az orosz 2,02-es érték és a tadzsik 6,09-es érték között szóródott. A komik, a marik, a mordvinok és az udmurtok esetében 2,55 és 2,94 között állapították meg ezt a mutatót.²⁰ Ők tehát a Szovjetunió azon népei közé tartoztak, akiknek viszonylag alacsony, „európai” szintű volt a termékenységük. Mindazonáltal az átlagos két gyermekszámot jóval meghaladó termékenységük megkülönböztette őket az oroszoktól és az ország nyugati részén lakó többségi nemzetiségektől is.

Azok a közlések, amelyek későbbi időszakot fognak át, szintén hiányosak és ráadásul csak a nyers születési arányszámokat tartalmazzák. Márpedig ez a mutató (a születések ezer főre vetített száma) nem adhat pontos képet a termékenység szintjéről, mivel nagysága nemcsak a gyermekszülések intenzitásától, hanem a népesség nem, életkor és családi állapot szerinti összetételétől is függ. Ezért a természetes népmozgalom intenzitásáról csupán megközelítő elképzelésünk lehet, ha csak a nyers születési és halálozási arányszámokat vesszük figyelembe.

Ezzel együtt mégis állítható, hogy a rendelkezésre álló nyers születési arányszámok visszatükrözik azt a termékenységbeli különbséget, amelyet korábban pontosabb mutatószámok segítségével tártunk fel a finnugor népcsoportok és egész Oroszország népessége, nevezetesen az oroszok között.²¹ Az

¹⁹ Töredékes adatokat közöl a mordvin, az udmurt, a mari és a komi nők termékenységére vonatkozóan az 1980-as évek közepéig Lallukka (1990) idézett munkája: 150–54. Az 1979. évi oroszországi teljes termékenységi arányszámokat illetően lásd *Демографический ежегодник Российской Федерации 1993* (Az Orosz Föderáció demográfiai évkönyve 1993), Москва: Госкомстат России, 1994: 4.5. táblázat.

²⁰ В. А. Белова, Г. А. Бондарская. Сколько детей собираются иметь наши женщины (Hány gyermekük lesz a szovjet nőknek). *Наши женщины (Szovjet nők)*. Москва: Финансы и статистика, 1984: 40.

²¹ Lásd: *Численность населения и некоторые социально-демографические характеристики национальностей и народов РСФСР* (Az Oroszországi Szovjet Szövet-

1970-es és az 1980-as évek végére vonatkozó anyagok arra utalnak, hogy a különbségek nagyságrendje nem változott. A saját autonóm területükön élő karélok, komik, komi-permjákok, marik, mordvinok és udmurtok 1988–89 évekre számított nyers születési arányszámai 17,0 ezrelék (karélok) és 22,8 ezrelék (marik) között szóródtak, míg ugyanez az arányszám egész Oroszországra nézve 15,3 ezreléket, az oroszoknál pedig 14,0 ezreléket tett ki. Még világosabban kitűnik a különbség az északi népekkel való összehasonlításban: a megfelelő autonóm kerületekben élő manysi, nyenyec és hanti nyers születési arányszámok 34 és 39 ezrelék közötti szintet érték el.²²

A halandóság tekintetében nincs olyan kifejezett etnikai különbség, mint a termékenységnél. Az 1978–79-es és az 1988–89-es évekre autonóm formációnként kiszámított mutatószámok mégis mutatnak bizonyos különbséget. Ez általában abban nyilvánul meg, hogy a halandósági mutatók a finnugor népeknél kissé magasabbak voltak, mint a helybeli oroszoknál. Mindazonáltal figyelembe kell venni, hogy a különbség részben a korösszetétel etnikai sajátosságainak tudható be. Arról van ugyanis szó, hogy a természeti erőforrásokban oly gazdag régiók, mint például a Komi Köztársaság vagy a Hanti-Manysi Kerület, ahol a népesség növekedése főként a bevándorlásból adódott, az orosz népesség korösszetétele fiatalabb, mint az őslakosoké. Ezt tükrözik a halálozási mutatók is. Így 1988–89-ben a Komi Köztársaságban a komik nyers halálozási arányszáma 11,0 ezrelék, míg az oroszoké 5,9 ezrelék volt. Egész Oroszországra vonatkozóan ez az arányszám 10,7 ezreléket tett ki. Ehhez a szinthez állt közel például a saját köztársaságukban élő marik, mordvinok és udmurtok nyers születési arányszáma is.²³

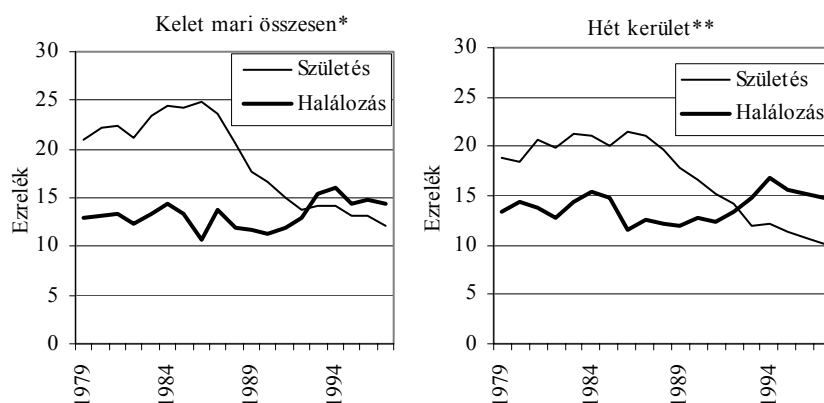
A fenti számok arra engednek következtetni, hogy még az 1980-as évek végén is jelentős volt a finnugor népek nyers születési és halálozási arányszáma közötti különbség, s ez a különbség – a természetes szaporodás – nagyobb volt, mint Oroszország össznépessége, vagy az oroszok esetében. A finnugor csoportok magas természetes szaporodása elsősorban a termékenység következménye volt. Ez eredményezte, hogy az 1988–89-es évekre számított 4,6 ezrelékes oroszországi természetes szaporodási arányszámhoz viszonyítva a komik, a marik, a mordvinok és az udmurtok arányszámai meglehetősen magasak voltak; a megfelelő köztársaságok határain belül 7,1 és 13,2 ezrelék között mozogtak.

ségi Szocialista Köztársaság népeinek és nemzetiségeinek népességszáma és néhány társadalmi-demográfiai jellemzője). Москва: Госкомстат РСФСР, 1991: 87–89; továbbá *Некоторые исторические и статистические материалы о населении финно-угорской группы и некоторых других национальностей (A finnugor népcsoport és néhány más nemzetiség népességére vonatkozó néhány történelmi és statisztikai adat)*. Москва: Государственный комитет Российской Федерации по статистике, 1992: 279.

²² Lásd: *Численность населения и некоторые ...*: 87–89.

²³ Lásd: *Численность населения и некоторые ...*: 87–89.

A későbbiekben a természetes népmozgalom terén gyökeresen megváltozott a helyzet. A halálozások nemcsak az ország egészében kezdték felülmúlni a születések számát, hanem a fő finnugor csoportokban is. Ami a poszt-szovjet időszakot illeti, a falusi népességre vonatkozóan rendelkezésünkre áll néhány adat, amelyet a keleti mari földjén, Nyugat-Uráiban, Baskortosztánban és az Udmurt Köztársaságban gyűjtöttünk.²⁴ A VII. ábra bal oldala olyan közeg nyers születési és halálozási arányszámait mutatja, ahol túlnyomó többségben mari élnek. A jobb oldala hét olyan kerület falusi népességére vonatkozik, ahol főként oroszok élnek.

* Keleti mari: 32 mari falu népessége a Permi és a Szverdlovszki kerületből (oblaszty), az Udmurt Köztársaságból, továbbá Baskortosztán Miskini (falusi) kerületéből (rajon).

** Hét kerület (rajon): a Permi kerület (oblaszty) Szukszunkszki kerületének (rajon), a Szverdlovszki kerület (oblaszty) Acsitszki, Artinszki és Krasznoufimszki kerületének (rajon), valamint az Udmurt Köztársaság Alnasszki, Grahovszki és Karakulinszki kerületének (rajon) falusi lakossága.

VII. Keleti mari falusi települések és a Permi, a Szverdlovszki kerületek (oblaszty), továbbá az Udmurt Köztársaság hét kerületének (rajon) nyers születési és halálozási arányszámai

Mint az ábrákon szereplő mindkét népességcsoport esetében látható, a szovjet időben a születési arányszám görbéje a halálozási arányszám görbéje felett helyezkedett el, vagyis pozitív volt a természetes szaporodás. De a mari falvakban a viszonylag magas születési arányszám miatt a természetes szaporodás

²⁴ Lásd: S. Lallukka: *From Fugitive Peasants to Diaspora. The Eastern Mari in Tsarist and Federal Russia*. Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters, 2003: 243–49.

sztintje szemmel láthatóan magasabb volt, mint a környező kerületekben. 1993-ban megváltozott a helyzet: mind a kerületekben, mind a mari lakosságú falvakban keresztezték egymást a görbék, a halálozási arányszám kezdte felülmúlni a születéseket. Az akkor kezdődött természetes népességfogyás az 1997-ig hátralévő időszak alatt szakadatlanul folytatódott. A VII. ábra azonban azt mutatja, hogy ennek a fordulatnak a hatása a mari közösség reprodukciójára kisebb volt, mint a határain kívül: a mari falvakban a természetes fogyás mértéke általában nem haladta meg a 2,0 ezreléket, míg a kerületekben ez kétháromszor magasabb szinten állapodott meg.

Bár a keleti mari falusi közösségek népességének alakulása alapján kockázatos a finnugor népekre vonatkozó általános következtetéseket levonni, mindenesetre úgy tűnik, hogy a köztük megfigyelt tendenciák, különösen azok, amelyek az 1990-es évekre vonatkoznak, figyelemre méltók, s minden bizonnyal több más finnugor falusi csoportokra is jellemzők.

A rendelkezésre álló felmérések alapján, szűkösségük ellenére, levonható az a következtetés, hogy az oroszokhoz és Oroszországhoz képest a finnugor népek megkésve érkeztek el a demográfiai átmenethez. A gyors természetes szaporodás fázisa, az a jelenség, amikor a halandóság csökken és a termékenység továbbra is viszonylag magas szinten marad, náluk lényegében csak a XX. század közepén indult el. A termékenység érezhető csökkenése egyes finnugor népeknél már az 1960–1970-es években tapasztalható volt, ám termékenységük szintje valamivel magasabb szinten maradt, mint az orosz népességé általában. Ennek következtében természetes szaporodásuk nem csökkent olyan hirtelen, mint Oroszország egészében. Feltételezhető, hogy a némiképp megkésített finnugor demográfiai fejlődés még a népesség 1990-es években bekövetkezett természetes fogyása idején is mérsékelte a veszteséget, amely így nem akkora erővel zúdult rájuk, mint az oroszok összességére. Mindez szükségszerűen vezet ahhoz a megállapításhoz, hogy a természetes népszaporodással nem lehet megmagyarázni, gyarapodásuk miatt csak alig-alig változott a finnugor népek lélekszáma 1959–1989 között, miért maradt el gyarapodásuk oly jelentősen Oroszország össznépességének növekedési ütemétől. Az is világos, hogy ez a tényező nem szolgálhat magyarázatul ahhoz, hogy a poszt-szovjet időben a finnugorok lélekszáma lényegesen gyorsabban csökkent, mint az ország össznépességének lélekszáma.

A migráció

A Szovjetunió idejében a kiválasztott 13 finnugor nép tagjai közül viszonylag kevesen éltek az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (OSzSzSzK) határain kívül: 1959-ben 98 ezren voltak, 1989-re 161 ezerre nőtt

a számuk, s ez csupán 4,9%-át tette ki e népek összes Szovjetunióban élő létszámának.

Az 1959 és 1989 közötti harmincéves időszakban megváltozott az OSzSzsZK helyzete a köztársaságok közötti migrációs csere terén. Míg az 1960-as években Oroszország kibocsátó köztársaság volt, ahonnan a többi köztársaságokba vándoroltak, az 1980-as években már világos pozitív vándorlási egyenleget mutatott. Az 1960-as években a finnugor népek vándorlásában a centrifugális törekvések kerekedtek felül. Ám e népek tagjainak az OSzSzsZK határain kívülre történő migrációs áramlását csak annak alapján lehet megítélni, hogyan változott a lélekszámuk az egyes szövetségi köztársaságokban.

A melléklet szerint az 1959-től 1970-ig terjedő népszámlálásközi időszakban a finnugor népesség lélekszáma Oroszországban éves átlagban 0,39%-kal nőtt. A Szovjetunió területén, de az OSzSzsZK határain kívül ez a növekedési arányszám 3,47% volt, ahol e népek tagjainak abszolút száma 1970-ben elérte a 144 ezret. Ilyen hirtelen ugrást csak az Oroszországból történő kivándorlás eredményezhetett. Mellesleg ezekben az években zajlott a népesség intenzív áramlása a hatalmas össz-szövetségi építkezések színhelyeire. Például az 1950-es évek közepétől fiatalok tömegeit toborozták a Volga-menti köztársaságokból Kazahsztánba a szűzföldek és az erdő borította területek felvirágoztatására.²⁵ Ez a mozgalom nyilván az 1960-as években is folytatódott, hiszen az udmurtok létszáma az említett népszámlálásközi időszakban 3,9 ezerről 15,8 ezerre, a mariké pedig 2,0 ezerről 9,1 ezerre nőtt Kazahsztánban.²⁶

1970 után a 13 finnugor néphez tartozó emberek lélekszámának a korábbi évekhez hasonló, ugrásszerű megnövekedése az OSzSzsZK határain kívül nem volt megfigyelhető. Az 1970-es és az 1979-es népszámlálás között éves átlagban 0,27%-kal, az 1979-es és az 1989-es népszámlálás között pedig 0,70%-kal nőtt a létszámuk. De feltételezésünknek megfelelően ugyanezen időszakokban az Oroszországban élő finnugor népesség évi átlagos növekedése ennél jóval kisebb volt, 1970 és 1979 között valójában csökkent a létszámuk. Az idézett számok arra utalnak, hogy 1970 után is folytatódott az Oroszországból történő kiáramlás, de ez nem öltött olyan méreteket, mint korábban.

Az orosz (oroszajkú) népesség repatriálása sok szövetségi köztársaságból már a peresztrojka előtt megkezdődött, s a Szovjetunió szétesésével felgyorsult. Nincsenek átfogó kimutatások arról, hogyan változott a poszt-szovjet időszak-

²⁵ Lásd: Г. А. Сепеев: Расселение марийцев в послеоктябрьский период (A marik letelepedése az október utáni időszakban). *Археология и этнография Марийского края*, вып. 26. Йошкар-Ола: Марийский научно-исследовательский институт им. В. М. Васильева, 2002: 24–25.

²⁶ Lásd: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года* (Az 1959. évi oroszországi népszámlálás eredményei). Казахская ССР. 53. táblázat; valamint: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года* (Az 1970. évi oroszországi népszámlálás eredményei). IV. kötet, 13. táblázat; továbbá Lallukka 2003, idézett mű: 205.

ban a 13 finnugor nép létszáma a FÁK és a Baltikum országaiban. Minden valószínűség szerint csökkent. Ráadásul elég okunk van feltételezni, hogy képviselőik közül sokan csatlakoztak az Oroszországba visszatérő oroszajkú repatriáltak áradatához.²⁷ Nyilvánvaló ezért, hogy e népek vándorlási egyenlege az 1990-es években Oroszország számára pozitív volt.

Összefoglalásképpen tehát megállapítható, hogy az Oroszországban élő finnugor népek létszámának 1989 előtti viszonylag alacsony ütemét (1970 és 1979 között a csökkenését) részben a vándorlás idézte elő. Ezzel együtt érdemes megjegyezni, hogy a szovjet időben az OSzSzSzK területén élő finnugorok részaránya mindig magas volt. 1989-ben például 95,1%-ot tett ki. Ezért a migrációs tényező hatása csak korlátozott lehetett. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a poszt-szovjet időben lezajlott repatriálások következtében nem csökkenhetett az Oroszországban élő finnugor népesség létszáma, hanem növekednie kellett. Ennek ellenére 1989 és 2002 között rekord ütemű csökkenés zajlott le.

Asszimiláció

Mivel a finnugor népek lélekszámának Oroszország többi népességéhez viszonyított lanya növekedését a természetes szaporodás szintje nem magyarázza, és mivel a migráció is csak csekély mértékben tehető felelős ezért az eltérést, itt az asszimiláció kell legyen a legfőbb tényező.

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején folytatott kutatásaim során számításokat végeztem abból a célból, hogy megbecsüljem az asszimiláció mennyiségi hatását. Ezek a számítások koreltolós módszeren alapultak. Megvizsgáltam az 1959-től 1970-ig tartó népszámlálásközi időszakban a karélok, a komik, a komi-permjákok, a marik, a mordvinok és az udmurtok nem és életkor szerinti megoszlását. Az eredmény az lett, hogy az említett népek 11 év alatt teljes Szovjetunióbeli népességüknek 6–16%-át veszítették el asszimiláció következtében. A karéloknál, a mordvinoknál, a komi-permjákoknál a csökkenés mértéke 13–16% volt, míg a többi nemzetiség esetében 6–9% közötti. Az asszimiláció életkori modelljéről elmondható, hogy a legnagyobb relatív veszteségek a fiatalok körében keletkeztek.²⁸ Ezek az eredmények összhangban vannak *Barbara Anderson* és *Brian Silver* eredményeivel, akik hasonló jellegű elemzést végeztek ugyanerre az időszakra 26 szovjet nemzetiség vonatkozásá-

²⁷ Lásd például: Сепеев 2002, idézett mű: 16.

²⁸ S. Lallukka 1990, idézett mű: 247–52; S. Lallukka: Assimilation of the Karelians in the Soviet Union: A Demographic Appraisal. *The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR*. Ed. by Zvi Gitelman. New York: St. Martin's Press, 1992: 102–25; S. Lallukka. Komipermjakit – perämaan kansa. Syrjäytyminen, sulautuminen ja postkommunistinen murros. Helsinki: Venäjän ja Itä-Euroopan instituutti, 1995: 111–18.

ban, és megjegyezték, hogy a legsúlyosabb asszimilációs veszteségek éppen a finnugor népeket érték.²⁹

Elvben ma már hozzáférhetők azok az adatok, amelyek segítségével hasonló kohorsz-elemzést más népszámlálásközi időszakokra is el lehet végezni, egészen 1989-ig. Igaz, az 1980-as évek második felében a Szovjetunió már nem volt oly mértékben zárt a külső migrációval szemben, mint korábban, és ez a változás bonyolultabbá teszi az asszimiláció egyenlegének kiszámítását. Az 1970–1979-es és az 1979–1989-es népszámlálásközi időszakot illetően csak a komi-permjákokra végeztem hasonló számításokat. Ezek azt mutatják, hogy a népcsoport az 1970-es és az 1979-es népszámlálás közötti kilenc év alatt körülbelül 8%-át veszítette el kiinduló népességszámának, míg az 1979-es és az 1989-es népszámlálás közötti időszak jelentős változást hozott a korábbi mutatókhoz képest. Az asszimilációs egyenleg ugyanis közel nulla volt. Az történt, hogy a fiatal kohorszok asszimilációs veszteségeit általában ellensúlyozták az idősebb kohorszok nyereségei.³⁰ Úgy tűnik, egyes eloroszosodott komi-permjákok visszatértek saját etnikai gyökereikhez.

A komi-permjákoknál megfigyelt folyamatok aligha voltak egyedülállóak, bizonyára más csoportokra is kiterjedtek. Az asszimiláció gyengülését jelzi például, hogy az 1979–1989-es népszámlálásközi időszakban csak a karélok és a mordvinok létszáma csökkent. A megelőző időszakban, mint a mellékletben látható, sokkal több ilyen csoport volt. Azok a csoportok, amelyeknek 1979 előtt sikerült elkerülniük a népességfogyást, a rákövetkező időszakban gyorsabb évi átlagos növekedést értek el, mint az 1970-es években. A peresztrojka éveiben a társadalmi légkör liberalizálódása szemmel láthatóan hatással volt az etnikai ön kifejeződésre, többek között a nemzeti kisebbségek képviselőinek az 1989-es népszámlálás során tanúsított magatartására.

A bemutatott ábrák és a mellékletben elhelyezett évi átlagos növekedési/csökkenési százalékos értékek alapján ítélve az asszimilációs folyamatok az oroszországi finnugorok körében az 1989-es és a 2002-es népszámlálás között felgyorsultak. Kivételt képeznek az obi ugorok és a szamojéd népek. Még ha nem is kerülték el teljes mértékben az asszimilációs veszteségeket, a természetes szaporodásuk olyan jelentős volt, hogy az nemcsak elfedte a veszteségeket, hanem impozánsan megnövelte a létszámukat.

Az oroszországi finnugorok legjelentősebb csoportjaiban a népesség természetes szaporodása az 1990-es évek elején természetes fogyásba fordult. Az

²⁹ B. Anderson, B. Silver: „Estimating Russification of Ethnic Identity Among Non-Russians in the USSR”. *Demography*, vol. 40 (1983) no. 4.

³⁰ Lallukka 1995, idézett mű: 114. Orosz nyelven a komi-permjákok asszimilációs egyenlegére vonatkozó alapvető számítások eredményei megtalálhatók: С. Лаллукка. Ассимиляция и численное развитие коми-пермяков (A komi-permjákok asszimilációja és lélekszámának változása). *Кomi-пермяки и финно-угорский мир (A komi-permjákok és a finnugor világ)*. Кудымкар: Коми-Пермяцкое книжное издательство, 1997: 351–54.

adott helyzetben ezért a korábbinál is nagyobb aggodalomra ad okot az asszimiláció. Arról van szó, hogy már kimerülni látszik az a tartalék, amelyből sokan közülük ellensúlyozni tudták asszimilációs veszteségeiket és ily módon meg tudták tartani, sőt, esetleg növelni is tudták lélekszámukat. Ennek az lett az eredménye, hogy a népességsökkenés üteme korábban soha nem látott méreteket öltött.

Bár a poszt-szovjet idősakra vonatkozó adatok következtetéseinket csak közvetetten erősítik meg, úgy gondoljuk, hogy azokat a jelenségeket, amelyek a többi csoporthoz képest annyira szembetűnők – nevezetesen a finnugor népesség létszámának csökkenése és Oroszország népességén belüli arányának viszszaesése – elsősorban az asszimiláció idézte elő. Ez a folyamat 2002-re jelentősen felerősödött. Az asszimiláció kimutatható hatását csupán néhány északi nép, a manysik, a hantik, a nyenyecsek és talán a szölkupok tudták elkerülni. De ezekben az esetekben számolni kell azzal, hogy a demográfiai átmenet befejezetlensége miatt ezeknek a népeknek a természetes szaporodása általában magas volt. E forrás segítségével az esetleges asszimilációs veszteségek észrevétlenek maradhattak, könnyen elfedhette azokat.

Összességében az első poszt-szovjet oroszországi népszámlálás arra utal, hogy a finnugor népek emberi erőforrásai kimerülőben vannak. Milyen körülmények lehettek hatással az 1990-es évek és az ezredforduló asszimilációs folyamataira? Erre a kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni. De mindenestre szeretnénk volna felhívni a figyelmet néhány olyan tényezőre, amely megkönnyítheti a megfigyelt folyamat tisztázását, bár, ismétlem, hiányoznak a közvetlen bizonyítékok, amelyek alátámasztanák e folyamatok menetére gyakorolt hatásukat.

Fentebb már szó volt arról, hogy a peresztrojka idején, különösen az 1989-es népszámlálás tapasztalatai alapján, feltörték azok az érzések, amelyek a tekintélyuralom idején elfojtott etnikai önkifejezési törekvésekből felgyülemlettek. Ezek az eredmények arra engedtek következtetni, hogy az asszimilációs veszteség némiképp csökkent. Az etnikai eufória azonban rövidéletűnek bizonyult. A lelkesedés és az ezzel kapcsolatos aktivitási hullám tulajdonképpen már az 1990-es évek közepére a múltba vészett. Az etnikai mozgósítás bizonytalanságát nyilván nem utolsó sorban az etnikai identitás megszilárdulásának gyengesége, szétagoltsága és többirányúsága magyarázza. A nemzeti mozgalmak ezért nehezen találták meg az utat a tömegekhez, vezetőik elég hamar elfáradtak. Sokan elfordultak a mozgalomtól, amint megvalósították személyes politikai terveiket, vagy áttértek a magánvállalkozások területére. Az etnikai aktivitás hanyatlásnak indult, és ez az asszimiláció vektorának irányán is megmutatkozott.

A másik tényező, amely hozzájárult az asszimilációs veszteségek növekedéséhez, minden bizonnyal az orosz belső útlevélrendszer 1997-ben kezdődött reformja szolgáltatta. Mint ismeretes, az új típusú útlevelekben nem szerepel a

„nemzetiség” megjelölés. Ez az újítás kétségtelen előnyöket jelent a társadalom polgárosodása szempontjából, ezen belül pedig az etnikai diszkrimináció megakadályozásában. A „nemzetiség” megjelölésnek ugyanakkor etnikai stabilizációs szerepe is volt. Arról van szó, hogy a népszámláláskor ez valamiféle morális tartást adott a nemzeti kisebbséghez tartozóknak, mintegy súgta, mit válasszoljanak a nemzetiségre vonatkozó kérdésre. Ahogy a régi útleveleket újakra cserélték, csökkent a kisebbséggel való azonosulásról való lemondás útjában álló pszichológiai gát, és ennek megfelelően megtisztult a többséggel való összeolvadás felé vezető út.³¹ Ebből a szempontból a finnugor népek a legsebezhetőbb csoportok közé tartozónak tűntek, mivel az ő etnikai öntudatukat határozatlanság és töredékesség jellemezte.

Harmadik tényezőként meg kell említeni az oroszországi társadalomban zajló folyamatokat. Az 1990-es évek második felében megerősödött a reformok ellenzéke és a szovjet idők idealizálása. Ezek a tendenciák recentralizációs törekvésekben fejeződtek ki, különösen az úgynevezett egységes végrehajtó hierarchia megerősítését kívánták. Ennek következtében a nemzeti formációk etnikai elitjének politikai szerepe csökkent. Így módon, ha az 1990-es évek elején, a „forradalmi korszakban” megfigyelhető volt az etnikai kisebbségek és elitjeik aktivitásának időszaka, amikor az etnikai többség, azaz az oroszok egészében várakozó álláspontra helyezkedtek, akkor az évtized második felétől kezdve megváltoztak a szerepek. A „stabilizáció korszakában” aktivizálódtak az oroszok, és ahogy *Emil Pain* megjegyzi, a föderációs hatalom válasza erre a kihívásra „az etnikai elit jogait korlátozó politika az Orosz Föderáció köztársaságaiban és a fokozatos átmenet a védekezési politikára az etnikai többséghez való viszonyban”.³² Az etnopolitikai inga átlendült a másik oldalra. Nem lehet kizárni, hogy a társadalmi makroklíma ilyen irányú megváltozása a kisebbségek számára asszimilációs következményekkel járhatott.

Mint korábban megjegyeztük, az obi ugorok és a szamojéd népek nem valami jól illenek a finnugor népek létszámának alakulásáról és asszimilációjáról festett képbe. Ebben az esetben nem kis jelentőségű tényező az az új jogi szabályozás, amely az őslakos északi kis népek képviselőinek bizonyos külön kiváltságokat és jogokat nyújt, amelyek a természeti erőforrások hasznosításával, az adózással, az egészségvédelemmel stb. kapcsolatosak. Feltételezhető, hogy az ilyen jellegű szociális privilégiumok olyan jelentős előnyökhöz juttatják ezeket a csoportokat, hogy mások számára is vonzóvá válik, hogy hozzájuk tartozza-

³¹ Erről részletesebben lásd: S. Lallukka: „Venäjän passiuudistus tarpeen”. *Helsingin Sanomat*, 11 мая 2001.

³² Э. Пайн: Активизация этнического большинства в постсоветской России: ресурсы русского национализма (Az etnikai többség aktivizálódása a poszt-szovjet Oroszországban: az orosz nacionalizmus forrásai) *Ab Imperio* 2003 № 3.: 331.

nak.³³ Egyes országokban készültek ugyanis olyan felmérések, amelyek szerint az őslakos népesség pozitív diszkriminációja érdekében hozott intézkedések (affirmative action) felerősítik más csoportok képviselőinek arra irányuló törekvését, hogy őslakosként tüntessék fel magukat. A fejlődés menetét az a körülmény is befolyásolja, hogy a népesség többségétől eltérő fizikai külső késlelteti az északi népek asszimilációját.

Következtetések

A fentiekben ismertetett tények tükrében megengedhetőnek tűnik néhány következtetés levonása. Egy részük közvetlenül adódik az eddig bemutatott áttekintésből. Más következtetéseket általánosabb megfontolások diktálnak, ezek az etnikai identitás megerősítésének problematikájával kapcsolatosak, ezért ajánlasként értendők. Tézisszerű formában a következtetések az alábbiakban foglalhatók össze:

1. A népesség lélekszámának dinamikája hanyatlik, a finnugor nyelvi közösség összeszűkül – olyan jelenségek ezek, amelyek már sok tekintetben szemmel láthatóan állandósultak. A bemutatott adatok emellett azt tükrözik, hogy a finnugor népeknek és kultúrájuknak a helyzete a poszt-szovjet időszakban egészében véve bonyolultabbá vált. Ez elsősorban az asszimilációs erózióval kapcsolatos, de hozzájárultak olyan körülmények is, mint a demográfiai átmenet kiteljesedése, és az, hogy a természetes népszaporulat természetes népességfogyásba ment át. Mint a 2002. évi népszámlálás adataiból kitűnik, az oroszországi finnugor népek helyzete még nyugtalanítóbb, mint ahogy azt az Európa Tanács parlamenti ülésének fent említett előadása alapján feltételezni lehetett, amelyben néhány nép állapotának jellemzésére a „potenciálisan veszélyeztetett” kifejezést használták. Úgy véljük, hogy ez nem teljes mértékben fedi a valóságot. Véleményem szerint Oroszország minden finnugor kultúráját veszélyeztetettnek kellene nevezni.
2. Ha a cél a finnugor népek és kultúrájuk lehető legteljesebb megőrzése és fejlesztése, akkor feltétlenül ki kell dolgozni az intézkedések egész rendszerét, amely ennek megvalósítását szolgálja. E célirányos program összeállításakor figyelembe kell venni a pozitív diszkrimináció tapasztalatait, amelyeket az őslakos kis északi népekkel kapcsolatban alkalmaznak, és tanulmányozni kell annak lehetőségét, hogyan lehetne más csoportokat is bizonyos kiváltságokhoz juttatni. Különös figyelmet követelnek az anyanyelv megőrzésének kérdései. Oroszország kisebbségi nyelveinek ismeretét olyan tényezőnek kell tekinteni, ami

³³ Lásd például: F. Sobanski: „The Southern Selkups of Tomsk Province before and after 1991”. *Nationalities Papers*, vol. 29 (2001) no. 1.: 177.

emeli a pedagógusok és néhány más területen dolgozók képesítését; fizetés kiegészítést kell előírányozni elsősorban azoknak a tanároknak és nevelőknek, akik képesek valamely finnugor nyelven előadást tartani.

3. A XX. század folyamán a név szerint érintett autonóm formációk alkotó részévé váltak a finnugor népek etnikai öntudatának. A név szerint érintett köztársaságok és körzetek etnikai konszolidációs hatása e népek azon képviselőire is kihat, akik az autonóm területek határain kívül élnek. Az adott népcsoport fejlődésének megszilárdítására irányuló törekvések szempontjából rendkívül fontos ezért, hogy ezek az autonóm formációk Oroszország területi-közigazgatási felépítésének reformja során is megőrizték státuszukat és integritásukat.

Tárgyszavak:

Etnikum, Kisebbség, Népesedés

MELLÉKLET

*Az Orosz Föderációban élő finnugor csoport népeinek lélekszáma és évi átlagos növekedése/csökkenése a népszámlálások közötti időszakokban
(az 1959–2002 évi népszámlálások adatai)*

*Size and average annual increase / decrease of Finno-Ugric peoples
living in the Russian Federation
(according to the data of censuses between 1959 and 2002)*

	Népességszám (ezer fő)					A népesség évi átlagos növekedése/csökkenése (%)			
	1959	1970	1979	1989	2002	1959–70	1970–79	1979–89	1989–02
Mordvinok	1 211,1	1 177,5	1 111,1	1 072,9	845,0	-0,26	-0,65	-0,35	-1,73
Udmurtok	615,6	678,4	685,7	714,8	637,0	0,88	0,12	0,42	-0,84
Marik	498,1	581,1	599,6	643,7	605,0	1,40	0,35	0,71	-0,45
Komik	282,8	315,3	320,1	336,3	293,0	0,99	0,17	0,49	-1,00
Komi-permjákok	143,0	150,2	146,0	147,3	125,0	0,45	-0,32	0,09	-1,19
Karélók	164,1	141,1	133,2	124,9	93,0	-1,37	-0,65	-0,64	-2,14
Vepszék	16,2	8,1	7,6	12,1	8,0	-6,33	-0,72	4,75	-3,02
Számik	1,8	1,8	1,8	1,8	2,0	0,38	-0,38	0,33	0,62
Hantik	19,2	21,0	20,7	22,3	29,0	0,80	-0,14	0,72	1,91
Manysik	6,3	7,6	7,4	8,3	12,0	1,69	-0,26	1,08	2,69
Nyenyecsek	22,8	28,5	29,5	34,2	41,0	2,01	0,38	1,48	1,32
Szölkupok	3,7	4,2	3,5	3,6	4,0	1,25	-2,10	0,13	0,84
Nganaszánok	0,7	0,8	0,8	1,3	1,0	1,20	0,25	4,05	-1,69
<i>Összesen</i>	<i>2 985,4</i>	<i>3 115,8</i>	<i>3 067,0</i>	<i>3 123,5</i>	<i>2 695,0</i>	<i>0,39</i>	<i>-0,18</i>	<i>0,18</i>	<i>-1,07</i>
Oroszország									
össznépessége	117 534,3	130 079,2	137 409,9	147 021,9	145 164,0	0,92	0,61	0,68	-0,09
Oroszok	97 863,6	107 747,6	113 521,9	119 865,9	115 868,0	0,87	0,58	0,54	-0,25
Tatárok	4 074,7	4 757,9	5 010,9	5 522,1	5 558,0	1,41	0,58	0,97	0,05

Források:

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года (Az 1959. évi oroszországi népszámlálás eredményei). РСФСР, 53. táblázat. Москва: Госстатиздат, 1963; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года (Az 1970. évi oroszországi népszámlálás eredményei)* IV. kötet, 5. táblázat. Москва: Статистика, 1973; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года (Az 1979. évi oroszországi népszámlálás eredményei)* IV. kötet, 1. rész, 1. könyv, 2. táblázat. Москва: Госкомстат СССР, 1979; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года (Az 1989. évi oroszországi népszámlálás eredményei)* VIII. kötet, 1. rész, 3. táblázat. Москва: Статистический комитет СНГ; *Итоги Всероссийской переписи населения 2002 года (Az 2002. évi oroszországi népszámlálás eredményei)* <<http://www.gks.ru/PEREPIS/t5.htm>>.

**POPULATION CHANGE OF FINNO-UGRIC PEOPLES IN RUSSIA
SINCE 1959**